

Hunden och stjärnan, pojken och resan

En läsning av Henning Mankells böcker om Joel

Henning Mankells karaktär Joel, återfinns i fyra böcker och här undersöker Lars Wolf hur Joels utveckling från barn till maskulinitet utformas. Den utveckling Joel genomgår, ser Wolf som ett dynamiskt förlopp med psykologiska och sociala omdaningar, ett äventyr med syfte att uppnå individualitet, alltså en frigörelseprocess.

I skuggan av det mäktiga Kurt Wallanderska framgångsberget finner den som söker bland annat Henning Mankells barn- och ungdomsböcker. Till de senare hör Joel-tetralogin med sina smått lyriska titlar: *Hunden som sprang mot en stjärna* (1990), *Skuggorna växer i skymningen* (1991), *Pojken som sov med snö i sin säng* (1996) och *Resan till världens ände* (1998). Det är en serie som inte bara lovordats av många kritiker utan som även prisbelönats. Så fick *Hunden som sprang mot en stjärna* till en början första pris i Rabén & Sjögrens tävling om bästa ungdomsbok 1990.¹ Sedan boken kommit ut belönades den med två prestigefyllda pris: Nils Holgersson-plaketten (1991) och Deutscher Jugendliteraturpreis (1993). Vidare fick Mankell 1997 Expressens Heffaklump för *Pojken som sov med snö i sin säng* och 1998 års Augustpris för *Resan till världens ände*. Till detta kan läggas att han 1996 fick Astrid Lindgren-priset för de sex barn- och ungdomsböcker han dittills skrivit, däribland de tre första Joel-böckerna.

Huvudkaraktärerna

Henning Mankell är en av inte särskilt många svenska författare, som för ungdom har komponerat en hel serie böcker om en

pojkes liv och utveckling i en familj med endast en förälder. Men i de exempel som jag kan erinra mig är föräldern en mamma. Det gäller Bengt Martins böcker om Bengt (1977–1979), Mats Wahls om Erik (1980–1990) och Stefan Castas om Martin (1990–1994).²

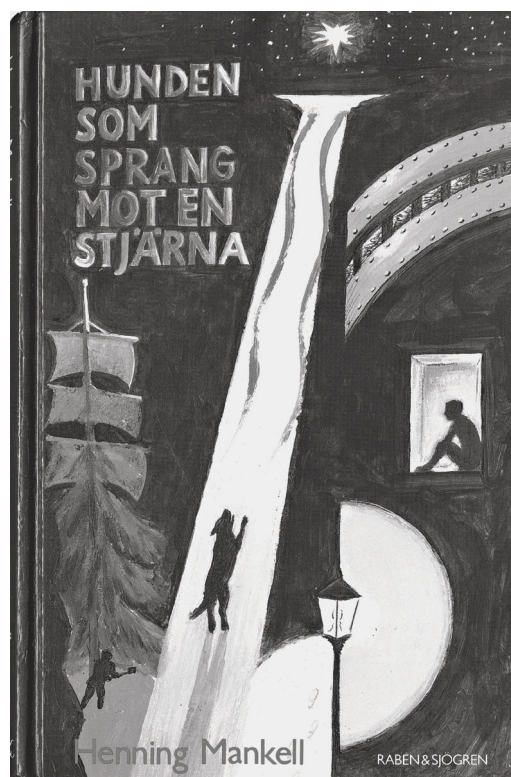
Det finns en självbiografisk botten i böckerna om Joel med efternamnet Gustafsson: Henning Mankell växte upp under 1950-talet tillsammans med sin far, bodde i Härjedalsköpingen Sveg där Ljusnan rinner förbi, drömde om att resa till fjärran länder, och så vidare. En analys av Mankells tetralogi skulle antagligen med gott resultat kunna sätta det självbiografiska i centrum. I en sådan studie skulle bland annat förhållandet mellan den verkliga författaren och böckernas berättare kunna tydliggöras. En fråga att besvara då skulle vara om vi har att göra med en metaforisk eller en metonymisk relation, alltså om Henning Mankell och berättaren i stort sett är identiska, eller endast står varandra nära?³

Även om en sådan analys kan kännas lockande att göra, är det en annan läsning än denna jag har valt, nämligen att studera hur Joels utveckling från barn till maskulinitet utformas.⁴ Det vill jag göra genom att visa fram några för honom typiska karak-

tärdrag men utan att egentligen föra några regelrätta kausalitetsresonemang. Beträffande den utveckling som Joel genomgår, ser jag den som ett dynamiskt förlopp med psykologiska och sociala omdaningar, ett äventyr med syfte att uppnå individualitet, alltså en frigörelseprocess.⁵ I Joels fall äger denna rum under åren när han är mellan elva och femton år gammal.⁶

För att kontextualisera studien kommer jag, utifrån ett mimetiskt synsätt – med andra ord svara på frågan hur fiktionstexten anknyter till det vi benämner verkligheten – att vid några tillfällen hänvisa till beteen-
devetenskaplig facklitteratur, särskilt utvecklingspsykologisk sådan.⁷ Jag kommer vidare att läsa texten utifrån den receptionsteoretiska premissen att det är läsaren som skapar den litterära texten. Eller som det formulerats: "Ett av receptionsestetikens centrala begrepp är textens 'luckor' eller 'tomma platser', som läsaren själv måste fylla i utifrån sina tidigare erfarenheter, både litterära och utomlitterära."⁸ En slutsats vi kan dra av detta är då att litterära karaktärer kan analyseras såsom människor av kött och blod och med en psykisk potential.⁹ Detta kan göras utan kollision med narratologins syn på fiktiva karaktärer: "The character is not a human being, but it resembles one. It has no real psyche, personality, ideology, or competence to act, but it does possess characteristics which make psychological and ideological descriptions possible."¹⁰

Redan från början av berättelsen om Joel är det första vi får veta att han är en observant iakttagare, som också försöker tolka vad han ser. Det kan till exempel gälla gråhunden, som han då och då ser springa längs vägarna, stanna till och nosa för att sedan försvinna: "[V]arför sprang den där, ensam i vinternatten och kölden? Vart var den på väg? Och varför såg den sig om?" Var

Omslag: Fibben Hald, 1990.

den "kanske på väg till en avlägsen stjärna?" (*Hunden*, s. 8 och 10).¹¹

Det andra är att han har en livlig fantasi. I älven som rinner genom samhället ser han delfiner, där andra ser timmerstockar, och en rotvälta ute i vattnet blir i hans ögon till en flodhäst. Under vattenytan är han dessutom säker på att det finns krokodiler. Älven är för honom ett främmande hav. Det Joel ser i älven får honom att drömma om långa resor som han kommer att göra tillsammans med pappa Samuel. Det är han som göder Joels drömmar genom att berätta om de resor till fjärran länder han en gång gjorde som sjöman. Ibland sitter de tillsammans över ett sjökort, så att Samuel kan peka ut de avlägsna platser han besökte. Joel ömsom lyssnar, ömsom ser på

Celsestine, fartygsmodellen som står i en glasmonter ovanför spisen. Det ser ut som om hon väntar på vind för att kunna segla iväg. Ja, så flyger tankarna vidare och han ser för sitt inre att huset de bor i också är ett fartyg, "ett skepp som ankrat upp vid älven i väntan på en vind. En vind som skulle komma och föra dem mot havet". (*Hunden*, s. 13.)

I sådana här stunder kommer son och far varandra nära. Men inte tillräckligt för att Joel skall våga ställa några viktiga frågor, som han ofta funderar på.¹² Samuel kan i själva verket bli arg om han frågar varför han har övergivit havet, varför de bor på en plats som omges av stora, mörka skogar och varför mamman har övergivit dem helt abrupt, utan ett ord.¹³ Det finns nämligen sidor hos Samuel som skrämmer honom lite. Det är de trötta stegen han hör i trappan, när pappan kommer hem från arbetet, de tunga suckarna, det sammanbitna ansiktet och de bortvända ögonen. Det är också när han från sitt rum genom nyckelhålet ser pappan sitta i kökssoffan, stryka sig genom håret, mumla och häftigt dricka ur en spritflaska. Men värst är att väckas mitt i natten av att Samuel håller på att våldsamt skura köksgolv och väggar rena från en smuts som ingen annan kan se.

I och med detta har vi mött böckernas huvudkaraktär och viktigaste biperson, dikotomin ett barn och en vuxen. Synen på en sådan konstellation på 1950-talet, då händelserna utspelas, var att det handlade om två i grunden helt olika människotyper: barnet som "incomplete, changeable and in need of control" och den vuxne som "complete, stable and self-controlling".¹⁴

Det kan redan här sägas att beskrivningen av barnet i viss utsträckning passar in på Joel. Däremot stämmer vuxenbeskrivningen dåligt in på Samuel. Viktigare är att vi också nu kan fastslå att son och far är två

mycket olika karaktärer. Med E. M. Forsters närmast klassiska begrepp, grundade på psykologiska kriterier och relativt pedagogiska men inte särskilt subtila, kan Joel nämligen beskrivas som "round". Med andra ord är sonen mångdimensionell. Med hjälp av jungianska termer kan vi till exempel notera att han visar upp dels en extrovert attityd – som yttrar sig i hans behov av att lära sig mer om omvärlden, bland annat främmande länder – och ett introvert förhållningssätt – som utmärks av hans intresse för inre behov, för tankar och känslor. Mellan dessa fundamentala karaktärsdrag kan listas en lång rad andra.

Till begreppet "round" hör också att karaktären oftast är dynamisk och genomgår, ibland förvånande, förändringar under berättelsens gång. Vad gäller Samuel-karaktären vore det felaktigt att använda motsatsen till "round", alltså "flat"; Samuel är inte en-dimensionell.¹⁵ Å andra sidan är han ganska statisk, framför allt i praktiskt handlande. Som läsare utsätts man därför sällan för några stora överraskningar från hans sida. Dessutom lever han knappast upp till den tidens traditionella syn på manlighet: var konkurrens- och framgångsinriktad; visa prov på styrka och självförtroende; var djärv och aggressiv.¹⁶

Till det nu sagda kan som ett komplement tillföras en vetenskapsteoretisk aspekt. Den gäller det faktum att den diskurs en människa som adolescenten Joel befinner sig i utmärks av att hon ständigt iakttar och tolkar sin omvärld. Detta är sedan styrande för hennes tyckande och tänkande. Men samtidigt förstärks eller förändras detta på grund av hennes interaktion med andra människor. Om man inte är essentialist och tror att allt är givet på förhand, bör hennes jag kunna studeras både "som en ständigt föränderlig och flytande entitet" och "som en historia som rör relationer".¹⁷ Det här får

bli de två huvudlinjerna i min läsning av Joel-böckerna.

Fantasin

Jag har redan givit exempel på de flytande gränser mellan fantasins värld och verklighetens som utmärker Joel, vilket innebär ständiga förändringar av identiteten. I sitt förhållande till fantasin säger Joel visserligen vid ett tillfälle att det blivit svårare att fantisera än det var när han var tio år. I nästa ögonblick då han i djup snö är på väg till älven förvandlas snön till ökensand: "Gamar kretsar över hans huvud och väntar på att han ska ramla av utmattning och inte orka resa sig igen. Han är ensam i öknen och långt där borta finns hans klippa. Kan han väl nå dit kommer han att överleva ..." (*Hunden*, s. 48.)

När han vid ett annat tillfälle ställer sig kritisk till sitt fantiserande gäller det hunden, som han har sett springa mot en stjärna. Det kanske bara var en fantasi? Att han tvivlar tror han kan hänga samman med att han snart skall fylla tolv år: "Att fylla tolv år var en stor händelse." (*Skuggorna*, s. 7.) Det är då man passerar en viktig gräns, något som en helt annan fiktiv figur, Peter Pohls Krille, har uttalat sig om: "Tolv år är magiska strecket, det vet vi alla. Barndomen slutar där, de vuxna får säga vad de vill." (*Janne, min vän*, s. 86.)

Joels fantasier bygger ibland på hans kunskaper om Nordamerikas historia. Till den hör också indianernas, och mer än en gång förvandlar han sig till den store hövdingen Geronimy. Här blir Joel en av många pojkbokskaraktärer som av äventyrlängtan går in i en exotisk indianroll. Mark Twains Tom Sawyer är en klassisk sådan och med samma fantasipotential som Joel. När Tom vill fly från sina kärleksbekymmer, är ett alternativ att slå sig samman med "indianerna och jaga bufflar och gå på krigsstigen

i bergen och de spårlösa vidderna ute i den längst avlägsna Västern" för att långt senare "komma tillbaka som en Stor Hövding, översållad med fjädrar, förfärligt krigsmålad" och skrämma slag på kamraterna. (*Tom Sawyers äventyr*, 2002, s. 175.)

Joel fortsätter att ha en kritisk inställning till sin egen inbillningsförmåga. När han vid ett tillfälle, tretton år gammal, kommer ned till älvstranden och känner sig lite nedslagen, märker han att det inte gick "lika lätt att drömma sig bort längre. Om han nu ställde sig att stirra ner i älven såg han inga krokodiler. Det var bara trädgrenar." (*Pojken*, s. 119.) Plötsligt längtar han tillbaka till då han var elva år. Det här är ett exempel som stöder vad utvecklingspsykologer menar är typiskt för adolescensen: "ett pendlande mellan regressiva och progressiva utvecklingsprocesser".¹⁸

Om man skall sammanfatta vad fantasin betyder för Joel, ensambarnet, är den en hjälp för honom att lösa problem och ta sig igenom svåra perioder i livet, bland annat när han är rädd att även pappa Samuel skall överge honom och när hans längtan efter mamma Jenny blir för stor för att orka bära. Fantasins innebörd för Joel kan även sammanfattas med vad Henning Mankell själv har sagt vid ett tillfälle, nämligen att fantasin är "navigationsinstrumentet för att bli människa".¹⁹

Utmaningarna

Snabba växlingar som tar sig uttryck i kontroversiella och irrationella handlingar är också karakteristiska för Joel. I *Hunden som sprang mot en stjärna* finner vi ett bra exempel på detta. Hans tillfällige kamrat Ture lockar honom att bete sig närmast kriminellt mot Gertrud, Den Näslösa. Det är Ture som leder expeditionen mot henne. När han kastar in bitar från en fryst myrstack genom ett öppet fönster, skrattar han förtjust: "I

morgon när hon vaknar har myrorna tinat upp, säger han. Hela huset kommer att vara fullt av myror. / Joel skrattar också. / Men egentligen vet han inte om han tycker om det." (*Hunden*, s. 105.)

När så Ture föreslår att de skall fernissa Gertruds vinbärsbuskar, nekar Joel att delta. Det är inte för att han är feg, som Ture säger, men det känns inte bra. Då sedan Joel uppmanas av Ture att klippa några slingerväxter vid väggen till Gertruds hus, mest för att visa att han inte är feg, blir han upptäckt. När hon frågar varför han förstör växterna, kan han inte svara. Och han ser att de inte har injagat fruktan i Gertrud, som var avsikten, utan bara sorg. Här blir det som tydligast att Tures och Joels moraliska diskurser inte är harmonierade. Joel har uppenbarligen kommit i kontakt med vad Jung kallar skuggan, den del av "vårt omedvetna, som bl.a. består av egenskaper och attityder (både positiva och negativa) som jaget ignorerar eller inte vill kännas vid".²⁰

För att definitivt få slut på Tures prat om feghet tänker Joel genomföra vad han än gång lovade sig själv: att klättra över ett av de stora brospannen på järnvägsbron över älven. Bit för bit hasar han sig uppför det kalla järnet medan rädslan kommer smygande: "Varför gör jag det här, tänker han förtvivlat. Jag klarar det inte, jag kommer att ramla ner och slå ihjäl mig ..." (*Hunden*, s. 147.) Mandomsprovet är nära att sluta i en katastrof. Men pappa Samuel kommer och räddar honom, något som gör ett djupt intryck på Joel. Efteråt funderar Joel på vem som besegrade vem i denna irrationella kamp: "Var det bron som vann eller var det jag? Jag kom aldrig över järnspannet men jag ramlade heller inte ner och slog mig för-därvad." (*Ibid.*, s. 155.)²¹

Några år senare utsätter sig Joel för ännu en stor men lika oförnuftig utmaning. Den hänger samman med hans nyårslöfte att bli

hundra år, något som kan lyckas om han härdar sig genom att tåla både kyla och hetta. Köldprovet, som går ut på att sova utomhus en kall vinternatt, blir lika misslyckat som broklättringen.

De här, och andra utmaningar, från enkla som att cykla utan att hålla i styret till mer komplicerade som när han som ett annat nyårslöfte lovar sig själv att han skall se en naken kvinna, kan sägas vara typiska när pojkar skall förvandlas till män. Det bygger på "att manligheten skall ha ett pris och att den måste förvärvas och förtjänas". Med andra ord vinner pojkar denna manlighet "genom att anta utmaningar och klara prov och tester".²²

Det har visat sig i intervjuer med vuxna, som har växt upp som enda barnet, att de har haft behov av utrymme, att ha tid och rum för sig själva på ett sätt som för en utomstående ibland kan tyckas irrationellt. Utrymme kan även gälla det känslomässiga: Det här "är det behov som endabarnet uttrycker med att behålla delar av sig själv och sitt inre hemliga, en motvilja mot att vara öppen, ovilja att anförtro någon enda människa sina innersta tankar".²³

Man kan känna igen en del av Joel i denna beskrivning. Möjligen kan man tycka att det är något besynnerligt att han, som har ett eget rum, inte nöjer sig med det utan gör hela samhället till sin plats att vara på. Det gör han företrädesvis på nätterna, när han inte riskerar att stöta ihop med någon annan. Då kan han gå eller cykla omkring i timmar utan egentligen inget annat mål än att få syn på hunden, vars spår han vintertid ibland upptäcker. Det här är inget som pappa Samuel känner till; hemligheten är Joels egen.

Det finns andra hemligheter som också är hans egna. Det är att han för en loggbok, som han förvarar i glasmontern med Celestine. I boken skriver han ned frågor

som han en gång skall ställa till sin pappa, sina nyårslöften, sina drömmar och viktiga händelser. En psykologisk förklaring till att vilja behålla hemligheter för sig själv tycks vara att det är bristen "på erfarenhet av att mätas mot någon annan eller ha tvingats konkurrera som får endabarn att bli hemlighetsfulla".²⁴

Även i sin inställning till att vara ensam-barn är Joel föränderlig: "Att vara ensam om någonting kan ofta vara bra. / Att vara ensam om en flygplansmodell i balsaträ eller en cykel som har ribbdäck fram och nabbdäck bak. / Men att vara ensam om att inte ha någon mamma är dåligt." (*Hunden*, s. 19 f.)

Papparollen

Genom att härma andra blir man vuxen. För Joels del ligger det närmast till hands att efterlikna pappa Samuel, som han ständigt lever tillsammans med. Men i Joels världsbild blir pappan aldrig arketyper för Mannen, det han själv skall bli. Relationen mellan far och son innehåller inte den nödvändiga grogrunden, nog så allvarligt, eftersom förhållandet mellan en far och son "är helt avgörande för en pojkes könsidentifikation och hans senare förmåga att handha sin egen maskulinitet på ett konstruktivt och befruktande sätt."²⁵ Dessutom beror den dåliga relationen på att Joel inte vill identifiera sig med pappan som samhällsmedborgare; Samuel befinner sig långt ned på samhällsstegen.

Jag pekade inledningsvis i korthet på några inslag i Joels och Samuels samvaro, positiva och negativa. Till det förra hör alltså när pappa Samuel sätter sig tillsammans med Joel och lutar sig över olika sjökort och släpper loss fantasin. Men det är annat som dominerar relationen, nämligen att de två bildar ett par som har vissa likheter med ett äktenskap. I det tar Joel ibland rollen som "hustru". Det är nämligen han som alltid

skall handla maten till dem och se till att den är lagad när "maken", Samuel, kommer hem från arbetet. Vikten av detta betonas åtskilliga gånger i berättelsen och understryker därmed att plikttrogenhet också är ett av Joels karaktärsdrag.²⁶

Det här rollspelet blir mycket tydligt vid ett tillfälle, då Joel menar att de bör skaffa sig en elektrisk spis, något som alla andra har. Samuel försöker slingra sig undan, men Joel vill inte ge sig: "– Ska jag fortsätta att koka potatis vill jag ha en elektrisk spis. / Sen säger han någonting han inte alls hade tänkt att säga. / – Om det är jag som är morsan i det här huset." (*Hunden*, s. 28.) Trots sina elva år ser Joel något som pappan inte ser, alltså att han har fått rollen att vara mamma åt sig själv. I sin initieringsprocess, där han alltså saknar en positiv manlig förebild, kommer således Joels anima till uttryck.²⁷

Men det är inte nog med detta. En kväll, när han i god tid har lagat middag och duktat, får han vänta länge på att Samuel skall komma hem. Joel blir allt mer orolig för att pappan har gått till någon för att supa. Mörkret faller och maten kallnar. Joel suckar: "Alltid hade han varit mamma åt sig själv. Nu måste han också vara pappa åt sin egen far." (*Pojken*, s. 114.) Barnet är mannens far, som det heter.²⁸

Joel får även ta på sig vuxenrollen i samband med att Samuel dricker, vilket han gör när livet tar emot. I *Pojken som sov med snö i sin säng*, då Joel skall fylla fjorton år, händer det vid flera tillfällen att pappa Samuel tar till flaskan. Det gör han tillsammans med andra, sällan ensam. En kväll när Joel kommer hem är inte Samuel hemma som han brukar. Joel ger sig ut för att leta efter honom: "Det var som om han letade efter ett skepp som hade havererat på någon okänd strand. När Samuel hade druckit var han som en skeppsbruten." (*Pojken*, s. 104.) Då han så möter den fulle fadern, stöttar han

Omslag: Patrik Lindvall, 1998.

honom så att de kan gå hem. Väl hemma visar Joel upp den vårdande sida han har. Lika väl som han tar hand om hushållet, sköter han nu om Samuel på så sätt att han kokar starkt kaffe till honom, tar av honom skorna och får honom i säng. Nästa morgon är pappa Samuel skuldmedveten: "– Det var inte bra, det som hände i går, sa han. Men det ska inte upprepas. / Joel visste att det kunde vara sant och inte. Samuel hade sagt så många gånger tidigare." (Ibid., s. 108.) Joel får alltså löften som hustrur till alkoholisterna är väl bekanta med.

Samuel håller inte löftet och när han är borta ytterligare en kväll tappar Joel tålamodet; deras relation är i gungning: "Han orkade inte mer. Samuel fick suppa ihjäl sig,

om det nu var det han ville. / Men han ville ju inte? Joel var övertygad om det. Samuel höll hela tiden på med saker han inte ville." (Ibid., 199.) När Joel trots allt ger sig ut för att leta efter honom, finner han Samuel på väg till sågverket, dit folk brukar gå för att kunna suppa i fred. Joel försöker få fadern att gå hem igen, men han vägrar. De börjar argumentera högljutt och snart är de inne i ett rejält slagsmål. Plötsligt lägger sig Joel mitt på vägen och säger att han skall ligga där tills han frusit ihjäl. Samuel, som är den starkare, får upp honom, men då hotar Joel med att han skall bränna ner deras hus.

Det här är en tragisk konfrontation mellan en far och en son som visar hur olyckliga båda är med sina liv, präglade av att vara svikna. I Samuels fall är det dessutom tvåfalt, först Joels mamma, sedan Sara, servitrisen på ölcaféet, som han haft ett långt förhållande med. Scenen slutar med att Joel går hem alldeles tom i huvudet och med känslan av att det liv han lever skulle han gärna kunna vara utan, tvungen som han nu är att ta ett ansvar för både pappan och sig själv, vilket han måste anses vara för ung för.²⁹ Beträffande den aggressivitet han har visat mot Samuel är den lik den som pojkar kan demonstrera, när de vill markera ett slags maskulinitet och dölja sin längtan efter intimitet och beroende.³⁰

Individuationsprocessen

Som förebild för ett barn på väg in i vuxenlivet har Samuel, som vi sett, sina påtagliga brister. Vad är han annat än ett stort, övergivet barn? Men vägen går förstås Joel ändå. Därvidlag är han en observant iakttagare av sig själv i sin utveckling till man. Den kännetecknas av som sagt att progressiva och regressiva rörelser växlar med varandra, alltså en ständig vacklan i det rollbyte som tar flera år att genomföra. Det här kan sägas vara typiskt för särskilt tidig adoles-

cens, utan att på något sätt vara avslutat där. Perioden "kännetecknas bl.a. av en ökad narcissistisk inventering i det egna jaget, en känsla av att vara konstant missförstådd och samtidigt unik, men också en säregen förmåga att iakttä och reflektera över omvärlden och egna, inre tillstånd. Gränserna mellan det objektiva och det subjektiva blir mer och mer genomträngliga."³¹

Under samma utvecklingsperiod kan tonåringen, som nämnts, vara inne i sin andra individuationsprocess och därmed släppa sitt föräldraberöende. Här bryter ensambarnet Joel mönstret; han har ingen mamma att frigöra sig från. I stället söker han efter likheter med henne. Han har funnit några fotografier på henne, som pappan har gömt. Joel hämtar hans rakspegel och gör jämförelser mellan sitt och mammans ansikte. Sedan han på olika sätt försökt "anpassa" sitt ansikte, tycker han sig se en viss likhet: "Den är inte stor, men den finns:" (*Hunden*, s. 97.)

Det här innebär inte att det är hon som är ett ideal för honom. Men det är inte pappa Samuel heller. Han är bara en av många vuxna som det är svårt att förstå sig på. Nej, han har andra förebilder, och det är vuxna som fortfarande är kloka som barn och betar sig på ovanliga sätt. Det är därför han dras till den oförutsägbare Simon Urväder, Den Gamle Muraren, och den lätt anarkistiska Gertrud. Båda bejakar barnet i sig med dess fantasi och lust att ställa frågor. Därmed har de undvikit vad Joel ser som en fälla. Han menar nämligen att "växa är att undra, att bli vuxen är att långsamt glömma det man undrade som barn. Det har han förstått. Och en sån vuxen vill han inte bli." (*Pojken*, s. 8.)

Som tonåring är däremot Joel typiskt i ett annat avseende: att kontrollera sin kroppsliga förändring och utveckling.³² De exempel som här följer är med sina inslag av självanalys, mentalt och kroppsligt, utmärkta

källor till information om karaktären Joel.³³ Ännu en gång placerar han sig framför en spegel: "Jag är snart tolv år, tänkte han och ställde sig framför den trasiga spegeln. Sen är det bara tre år tills jag blir femton. / Han tyckte han såg äldre ut. Äldre än dagen innan. Ögonen var inte lika uppspärade. Håret inte lika tovtigt." (*Skuggorna*, s. 173.)

Längre fram, ett år senare, har han till exempel som ett nyårslöfte bestämt att "han varje eftermiddag skulle se på sitt ansikte" i Samuels rakspegel: Han skulle undersöka hur han förändras." (*Pojken*, s. 23.) Men han kan inte se några förändringar. Däremot kan han notera att kroppen växt. Hans favoritplats i våningen, fönsternischen, har nämligen blivit så trång att han inte får plats längre med båda benen.

I *Resan till världens ände* har Joel kommit till insikt att hans barnslighet har en gräns. Det inträffar när han och Samuel är i Stockholm för att leta rätt på Joels mamma. Han inser också att det är han som får ta ansvaret för att de skall lyckas. För honom är det hela mycket viktigare än för Samuel, som är osäker inför hela idén, och det blir han som ensam får försöka finna henne. Såsom han gjort så många gånger förut, när han var yngre, förvandlar han uppgiften till ett spaningsuppdrag, en barnslig idé, inser han, men plötsligt står det klart för honom var barnslighetens gräns går: "Det fanns en flod där barnsligheten aldrig skulle kunna simma över. Och han skulle vara framme vid stranden av den floden när han snart skulle stå framför mamma Jenny och säga: – Här är jag. Joel. (*Resan*, s. 63.)

Men gränsen till att bli vuxen passerar han vid ett annat tillfälle. Det är när Joel kommer hem sent på natten efter att ha letat efter mamman. Då han försiktigt öppnar dörren till det hotellrum de hyr i Stockholm sover inte Samuel som han väntade sig. I stället sitter han på sängkanten och håller

sig för magen. Vit i ansiktet säger han att han har så ont att han tror att han skall dö: "Efteråt skulle Joel minnas den där natten som den gången då han på allvar blev vuxen. När han försiktigt öppnade dörren till hotellrummet var det som om han egentligen gläntade på dörren till sin framtid. / I korridoren lämnade han barndomen kvar." (*Resan*, s. 92.)

I fortsättningen får han dock ibland kämpa för att inte släppa fram vad han anser vara barnet i sig. Det händer natten efter att Samuel har begravts. Han ligger ensam i rummet och tänker på att han snart för kanske sista gången skall resa från de mörka skogarna, från älven och allt det andra. Då känner han att han är nära att börja gråta. Men han vill inte: "Han var femton år och sjöman. Då borde man inte gråta. Barn kan gråta. Och vuxna. Men inte någon som fyllt femton. Det är en ålder då det är förbjudet att ge efter. Mest av allt för tårar." (*Resan*, s. 196.) Manligheten vilar onekligen på en vacklande grund.

Pojken och stjärnan

Vi har kommit till slutet av "Hunden och stjärnan, pojken och resan". För mig hänger de två leden i rubriken ihop. Beträffande hunden representerar den, i C.G. Jungs tolk-

ning, "medvetandet som jagar det omedvetna" och stjärnan "den blott naturliga, jordiska och omedvetna människan."³⁴ Den kan också stå för en förhoppning om ett bättre liv än det Joel lever som ensam barn till en fattig skogsarbetare någonstans i de melankoliska Norrlandsskogarna. För att nå till detta måste han själv resa över haven, "en universalsymbol för resan i det omedvetna".³⁵ Joel skall nu alltså göra resten av resan från barn till maskulinitet.

I *Resan till världens ände* dyker hunden upp en sista gång. Ja, rättare sagt är det bara spår efter en hund han ser i snön. Men plötsligt upphör de; spår av tassar försvinner i ingenting. Han tänker att det kan bara finnas en förklaring, och det är en "som en som är femton år egentligen inte ska tro på. Att hunden hade lyft och svävat bort på osynliga vingar. Mot den stjärna han hade valt ut som sin egen." (*Resan*, s. 202.) Men trots att han nu har skaffat sjömansbok och tagit hyra på ett fartyg, kan han inte undvika att vara barnslig: "Nånstans där uppe fanns hunden, svävande på sina vingar." (Ibid.) I sin roll som nästan vuxen har Joel fortfarande plats för fantasin; han har kvar "navigationsinstrumentet", men den böljerörelse som hans utveckling har kännetecknats av kommer kanske att fortsätta ännu ett tag.

Noter

¹ Juryns motivering löd: En fantasifull berättelse om 11-årige Joel som bor ensam med sin pappa i ett norrländskt litet samhälle. Joels längtan och drömmar om det vida havet, om stjärnorna och om sin mamma som övergivit dem, skildras med ömhet och poetisk lyskraft. Hans nattliga utflykter i samhället där hans djärvhet provas till bristningsgränsen ger berättelsen en intensiv yttre spänning. Henning Mankell har skrivit en ungdomsbok med ett pojkporträtt som etsar sig fast i minnet.

² Peter Pohls böcker om Henrik/Micke skulle också kunna nämnas men de avviker från de nämnda serierna genom att några av böckerna klassificeras som barn- respektive vuxenböcker. Dessutom överges protagonisten av sin mamma på ett tidigt stadium och får växa upp i fosterhem.

³ Erik Bjerck Hagen nämner i *Vad är litteraturhistoria?* Stockholm 2005, s. 124, ytterligare två förhållanden som kan råda mellan författaren

och berättaren: ett slags synekdoke, alltså berättaren är en sida av författaren, och ironiskt, författaren är motsatsen till berättaren.

⁴ Maskulinitet, eller den manliga identiteten, beskrivs bäst som en process, "som skiftar beroende på en mängd olika faktorer". Manlighet däremot kan närmast ses "som ett mönster av stereotyper, förväntningar och ideal". Daniel Ekman, *En mans bok. Om manlig identitet – teorier, ideal, verklighet*. Stockholm 1995, s. 17.

⁵ Förloppet, som äger rum under adolescensen, kallas av vissa utvecklingspsykologer för en andra individuationsprocess, alltså i likhet med den som äger rum under ett barns tre första levnadsår, "en gradvis och känslomässigt färgad inre separation från föräldrarna". Thomas Johansson, "Det stora äventyret. Tonårspojkar och psykologisk utveckling", i *Om unga män. Identitet, kultur och livsvillkor*. Lund 1995, s. 29.

⁶ Det finns tre olika stadier i adolescensutvecklingen som är aktuella vad anbelangar Joel-karaktären: preadolescens, 10–12 år; tidig adolescens, 12–14 år; högadolescens, 14–16 år. Begreppet pubertet omfattar beträffande pojkar de två senare stadierna. Den här typen av indelning grundar sig på "tanken att unga människor på väg mot vuxenblivande genomgår vissa typiska och mer generella psykologiska processer". Ibid., s. 30 f. Peter Blos, som är en viktig källa för Thomas Johansson, menar att man bör vara försiktig med den här typen av schematiska perioder i beskrivningen av en ung människas utveckling: "The word 'adolescens' is commonly used as if a set of unitary characteristics would define an age span which roughly encompasses the second decade of life; yet everybody knows that this is not the case." Peter Blos, *The Adolescent Passage. Development Issues*. New York 1979, s. 101.

⁷ Det kan vara berättigt att här påminna om C. G. Jungs betydelse i sammanhanget. Redan på 1920-talet pekade han på som ett faktum att litterärt författande, liksom annat konstutövande, kan ses som en psykologisk verksamhet. Därmed borde den litterära texten kunna "underkastas ett psykologiskt betraktelsesätt". Men, som han också har sagt, detta gäller enbart den konstnärliga gestaltungsprocessen.

Valda skrifter av C. G. Jung. Litteratur, myter och symboler. Stockholm 2002, s. 13.

⁸ Maria Nikolajeva, *Barnbokens byggklossar*. 2 uppl. Lund 2004, s. 251.

⁹ Detta mimetiska synsätt har en direkt anknytning till en gammal narratologisk stridsfråga: "Skall litterära gestalter förstås som blott och bart funktioner av handlingen, som Aristoteles menade, eller besitter de någon form av självständighet och eget värde?" Se mer om detta i *Ordet och köttet. Om teorin kring litterära karaktärer*, red. Lars-Åke Skalin. Örebro 2003, s. 7 ff.

¹⁰ Mieke Bal, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. 2 ed. Toronto 1997, s. 115. Med anknytning till "psykologiskt betraktelsesätt" – se not 7 – finns det även här anledning att citera Bal: "Psychoanalytic criticism does not, or should not, consist of diagnosing characters but of understanding how texts affectively address the reader on a level that comes close to an unconscious preoccupations." Ibid., s 121. Det gäller med andra ord att hålla rågången fri, alltså för forskaren att och skilja på de två rollerna han eller hon har: forskare respektive läsare.

¹¹ I samband med källhänvisningar beträffande Joel-böckerna väljer jag att förkorta de poetiska men långa titlarna.

¹² Problemet med att far och son har svårt att tala med varandra finns även i Henning Mankells *Leopardens öga* (1990), s. 94 f. Far och son har haft en trevlig seglarvecka tillsammans och är på väg hem:

I den skakande bussen ropar han plötsligt till sin far.

– Morsan, ropar han. Varför vet du inte var hon är?

– Det är mycket man inte vet, värjer sig Erik Olofson, överrumplad av den oväntade frågan.

– Farsor försvinner, ropar Hans Olofson. Inte morsor.

– Nu har du fått se havet, säger Erik Olofson. Och här går inte att prata. Bussen skramlar så förbannat.

¹³ Mammor som utan förvarning lämnar sina barn är ett ovanligt inslag i barn- och ung-

domslitteraturen. Ett exempel finns emellertid, nämligen i Mecka Linds *När mamma rymde* (1991). Den mamman lämnar dock, i motsats till mamma Jenny, ett meddelande efter sig, en lapp på toalettdörren som börjar: "Jag orkar inte längre. Vet varken ut eller in. Måste få vila och tänka efter. Jag är så förvirrad." När vi i *Resan till världens ände* får möta Joels mamma, förstår vi att hon i princip skulle ha kunnat skriva liknande rader.

¹⁴ I dag talar man hellre om vuxna som "human beings" och barn som "human beings". Nick Lee, *Childhood and society. Growing up in an age of uncertainty*. Buckham 2001, s. 5. Lee noterar också att det nya synsättet resulterade i "the UN Convention on the Rights of the Children" 1989, trots att man sedan 1948 hade "a Universal Declaration of Human Rights". Ibid.

¹⁵ Bal, 1997, s. 116 f.

¹⁶ Ekman, 1995, s. 71.

¹⁷ Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*. Lund 2000, s. 104 o. 106.

¹⁸ Johansson, 1995, s. 30.

¹⁹ Henning Mankell, *I sand och lera*. Stockholm 1999, s. 197.

²⁰ Guy Corneau, *Frånvarande fäder förlorade söner*, Solna 1995, s. 199.

²¹ I Henning Mankells *Leopardens öga* (1990) finns en episod med samma kronotop som den nu refererade. Men där genomför huvudpersonen hela klättringen. När däremot hans kamrat försöker göra samma sak, faller denne ned och bryter ryggraden.

²² Bo Nilsson, *Maskulinitet. Representation, ideologi och retorik*, Umeå 1999, s. 16.

²³ Jill Pitkeathley & David Emerson, *Enda barnet. Ensam eller stark?* Stockholm 1996, s. 80.

²⁴ Ibid., s. 84.

²⁵ Ole Vedefelt, *Det kvinnliga i mannen. En beskrivning av den moderne mannens psykologi*. Stockholm, 1987, s. 71.

²⁶ Under en berättelses gång repeteras ibland vissa karakteristika så ofta att de blir mer och mer tydliga: "Repetition is thus an important principle of the construction of the image of a character." Bal, 1997, s. 125.

²⁷ Ekman, 1995, s. 90.

²⁸ Henning Mankell har i en intervju sagt: "Gammal folklig visdom säger det här: barnet är mannens far." Kristian Saag, "Vår tid är barnfientlig", *Tidningen Boken*, 1998:6, s. 16. Mankell syftar här på att barnet fortfarande har sin fantasi levande i motsats till den vuxne, som alltså har något att lära av barnet. Egentligen är uttrycket en översättning av "The child is father of the man", hämtat från William Wordsworth's dikt "My heart leaps up" i *Poems*, 1807.

²⁹ När man talar om vad som kännetecknar ett otillräckligt faderskap, kan alkoholism vara ett kriterium: "En far som är alkoholist, till exempel, kan tvinga in barnet i en föräldraroll, som gör att det måste bli vuxet alltför tidigt." Corneau, 1995, s. 19.

³⁰ Johansson, 1995, s. 32.

³¹ Åsa Stenwall, *Den förvirrade äventyraren*, Helsingfors, 1996, s. 16 f.

³² Johansson, 1995, s. 34.

³³ Mieke Bal talar om att karakteristika antingen nämns explicit av karaktären själv eller kan framgå av karaktärens handlande: "Actually, we refer to a qualification when the information is given directly by a character. There are various ways it happens. If a character talks about itself and to itself, it is practising self-analysis." Ibid., s. 129 f.

³⁴ Jung, 2002, s. 120 f. Jung har i det här sammanhanget även en hänvisning till Plutarchos och dennes De genio Socratis: "[S]jälen befinner sig bara delvis i kroppen och för övrigt utanför, den svävar över människan som en stjärna och symboliserar hennes genius." Ibid., s. 125.

³⁵ Stenwall, 1996, s. 96.